

1917 néhány üzenete – történész szemmel¹

A történetírás a történettudomány és az emlékezetpolitika határán

A rossz történész általában nagyon okos. Utólag megnyeri a háborúkat, más pályára állítja vagy egyenesen leveri a forradalmakat. Utólag akarja eldönteni, hogy valamely történelmileg cselekvő egyénnek vagy néposztálynak hogyan kellett volna cselekednie, mit kellett volna tennie a forradalom idején, hogy megfeleljen...Kinek is? A rossz történész azon csodálkozik vagy háborog, hogy a bolsevikok miért nem cselekedtek, mondjuk, a liberálisok módjára vagy a liberálisok miért nem cselekedtek olykor-olykor a bolsevikok módján, mert akkor bizonyára Oroszországra a Kánaán köszöntött volna vagy legalábbis „utolérte volna Nyugat-Európát”.

Persze ne legyünk naivak. Szenvedély nélkül nem lehet a forradalmak történetéről írni, a legszenvtelenebb történész is valamely oldalon előbb-utóbb felmászik a barikádra. Ez tapasztalati tény, könyvtárnyi irodalom bizonyítja (!).

A legelső nagy, talán a máig legjelentősebb, klasszikus forradalomtörténetet a forradalom egyik vezére, Lev Davidovics Trockij írta azzal a forradalmi szenvedéllyel, amellyel csak ő tudott írni. Máig belőle „puskáznak” olykor a másik oldalon álló történészek is. Anarchista

¹ A *Se nem nagy, se nem októberi?* című történelemtanári konferencián elhangzott előadás írásos változata.

perspektívából is szenvedélyes művek keletkeztek. Pl. Arsinov. A szenvedélyesség jellemezte a forradalom nyomán keletkezett első, tisztán teoretikus összegzéseket, értékeléseket is, mint a marxista Lukács Györgyét vagy a vallásfilozófus Nyikolaj Bergyajevét. Az orosz forradalom történetét elbeszélő első, nagy erudícióval megírt művek általában proszovjet, marxista vagy a marxizmushoz közel álló szerzők tollából keletkeztek. Isaac Deutscher vagy E. H. Carr korszakváltást jelző, a historiográfia máig nagy becsben tartott munkáit már a történeti kutatás, a felfedezés szenvedélye hatja át.

Persze a forradalmi (vagy ellenforradalmi) szenvedély nemcsak a történetírást vagy a filozófiát, hanem a művészetet is áthatotta. felsorolás...

De őszinte „osztályszenvedély” fűti az ellenforradalmi megközelítéseket, vagy a később, a hidegháború éveiben felemelkedett ún. totalitáriánus iskola értelmezéseit is. E szellemiség és irányzat a maga csúcspontját talán leghatásosabb képviselőjének, Richard Pipes-nak az 1990-ben publikált "neototalitáriánus" műve jelenti, amelyet ismét a közvetlenül politikai indítékú "leleplezés szenvedélye" hatott át, ez segítette, inspirálta őt abban, hogy kétségbe vonja az addigi ún. revizionista és marxista történetírás szinte összes alaptézisét, módszerét és eredményeit. A szenvedélyesség – noha a Szovjetunió már negyedszázada nem létezik - persze érthető, hiszen a *nagy forradalmak története a világ megváltoztatásáról és megváltoztathatóságáról* szól. Különösképpen az orosz forradalom kelt szenvedélyeket még ma is, hiszen az egész polgári világnak üzent hadat; „aktualizálta” Marx azóta is gyakran idézett forradalmi végkövetkeztetését: "ütött a tőkés magántulajdon végórája", amely megihlette V. Gyenyi 1920-as klasszikus plakátját, az „Utolsó óra”

Nem a véletlen műve hát, hogy az orosz forradalom konkrét történetében is megtalálhatók a történészek, mégpedig a harcoló felek első soraiban. A liberálisok vezéralakja, az Ideiglenes Kormány külügyminisztere, Pavel Miljukov szakmája szerint történész volt, Oroszország-történetét, benne a forradalom történetét máig forgatják, miként a másik oldalon a bolsevik forradalmár, Mihail Pokrovszkij, a szovjet történettudomány alapítója szintén a Moszkvai Egyetem történészhallgatójaként végzett a XX. század elején. És mindketten a nagy orosz történész, Kljucsevszkij tanítványai voltak.

A mi generációnk azonban szerte Kelet-Európában az 1960-as - 1970-es évek hivatalos marxizmus-leninizmus üdvtörténeti munkáin nőtt fel, amelyek a Sztálin-korszakot követően még mindig tele voltak fehér foltokkal: a forradalom sok vezető alakjának még a nevét sem írták le vagy ha igen, csak káromlások közepette. Az első "lázadók" éppen e "fehér foltok" felszámolásáért indultak harcba az 1970-es években már eredeti forrásokra és a már hivatkozott főként nyugati történészek mellett az 1970-es évektől elsősorban Alexander Rabinowitch műveire támaszkodva. E művek, ha Moszkvában nem is, de például Budapesten a hivatalos státuszú kutatók számára elérhetők voltak. Ugyanakkor lehetetlen nem felidézni azokat a szovjet történészeket, akik Moszkvában a fiatal magyar és általában kelet-európai kutatókat megismertették a szóbeli történetírás és a szamizdat sajátosságaival. Személyes tapasztalatból a már elhunyt Vlagyimir Turok-Popov és Viktor Miller, a mostanában 90 éves Genrik Joffe vagy a 96. évét taposó Roj Alekszandrovincs Medvegyev nevét említeném, akikre ma is hálásan gondolok. Az első moszkvai levéltári kutatások viszontagságait a maga fantasztikumával pedig Sheila Fitzpatrick nem régen megjelent életteli memoárköteté igazán izgalmasan idézi fel.

Az orosz forradalom története (is) az új uralkodó rend legitimációs ideológiájában régi-régi előítéletek fogságába került Moszkvától Kijevig, Vilniustól Varsón át Budapestig. A történelem lomtárából – a "neototalitáriánus iskola" közreműködésével - elaggottnak gondolt téveszmék, sőt hazugságok, rég elfeledett pletykák bukkantak fel mint magyarázó "elméletek". Mindebben a kelet-európai rendszerváltást követő szellemiség – némi leegyszerűsítéssel – egyfelől a ruszofóbia, másfelől a birodalmi államnacionalizmus vagy etnonacionalizmus ideológiai üzenetei fejeződnek ki azzal a nem titkolt céllal, hogy befeketítsék az orosz forradalom résztvevőit, céljait, értékeit, reményeit, valóságos teljesítményét, egyáltalán, kétségbe vonják az októberi forradalom pusztta létezését is.

Az orosz forradalom 100. évében talán mind között a legnépszerűbb "értelmezés" az októberi forradalom puccsként való ábrázolása, amely szinte egész Kelet-Európában a mainstream propagandától a történelemkönyvekig hódít. A forradalom most 90 éves historikusa, A. Rabinowitch, aki gyermekkorát a legkülönbözőbb politikai irányzatokhoz tartozó orosz emigránsok között töltötte az Amerikai Egyesült Államokban, úgy nőtt fel, hogy otthonában igen illusztris vendégek meséltek az októberi eseményekről. Kerenszkij és Nabokov, vagy a mensevik vezetők, mint Cereteli és Nicolaevsky hosszú ebédek és vacsorák során azzal áltatták magukat és hallgatóságukat, hogy az októberi felkelés csupán Lenin konspirátor bandájának a német titkosszolgálatok - más verziókban „idegenek”, zsidó bankárok - által finanszírozott katonai puccsa volt.

Lenin és a puccsista ideológia

Az orosz szociáldemokraták már a XX. század elején az oroszországi történelmi fejlődés legalapvetőbb sajátosságaként írták le a különböző, egymással elvileg és strukturálisan is konfliktusban álló modern és premodern társadalmi formák "összeterlódását" a „túlsúlyossá” váló tőkés forma uralma alatt. Olyan „több szektorú” (mnogoukladnij) „félperifériás” (poluperiferialnij, semi-peripheral) fejlődésforma jött létre, amely az európai-amerikai centrumkapitalizmus és a „premodern” gyarmatosított világ között egyfajta átmenetet képezett. Ilyen értelemben a hierarchikusan felépülő világ gazdaságban Oroszország egyszerre függött ettől a *centrumtól*, a külföldi tőkétől és ugyanakkor maga is speciális gyarmattartó a „*belső gyarmatosítás*” (Lenin) fogalmának értelmében.

Noha Lenin eltúlozta az antikolonialista mozgalmak antikapitalista potenciálját, tudatában volt annak, hogy a gyarmati és nemzetiségi mozgalmak történeti és osztályszempontból igen sokfélék lehetnek. Megítélésének mércéje az volt, hogy vajon ezek a mozgalmak a "középkor felé" vagy az "újkor" felé tájékozódnak-e. Szakítva az akkori nyugati, a baloldalon is mainstream *Európa-centrikus világfelfogással*, a globális ellenállás lehetőségeit kereste. Ám a forradalmi válságot, a forradalmi ellenállás kiterjedését a glóbuszon végső soron a világháború gyorsította fel, amiről eszünkbe juthat az orosz-japán háború, amely az első forradalom kirobbanásában „ludas”.

A forradalmi irányzatok pozícióit erősítette meg – a cárizmus megreformálhatóságában gondolkodó politikai erőkkel szemben - a cári rendszer reformjainak kimerülése, főképpen pedig az imperialista világháború a maga apokaliptikus következményeivel. Az I. világháború

tehát a forradalom közvetlen "előtörténete", némi képzavarral: „kőbölcsője”.

Az önkényuralmat elsöprő februári forradalom napjaiban a bolsevikokat Oroszországban a közvélemény még alig ismerte, kis, jelentéktelen pártocskának tűnt a sokféle irányzat és párt között, amelyek a nagy februári szabadság idején rögtön létrejöttek. A bolsevik párt néhány ezres tagságának jó része is száműzetésben vagy emigrációban volt. A hadsereg felbomlása viszont a bolsevikok kezére játszott, hiszen egyedül az ő pártjuk követelte a háború azonnali befejezését, a feltétel nélküli békét, "a világ proletárjainak egyesülését" a tőke, a kapitalizmus ellenében. Mi is volt az alapvető elképzelés a forradalom céljáról?

Lenin még jóval az októberi forradalom előtt a Párizsi Kommünre tekintett úgy, mint az orosz szocialista forradalom egy lehetséges és természetes "előtörténetére". Lenin a polgári állam működési módját vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a szegénység és a nyomorúság úgyszólván lehetetlenné teszi a demokrácia jogi lehetőségeinek gyakorlati kihasználását. Nemcsak azért, mert a szegényeknek nincsen lehetősége a demokrácia „megvásárlására”, hanem „annyira nyomja őket a nyomorúság és a szegénység, hogy ’nem a demokrácián jár az eszük’ és ’nem a politikán jár az eszük, és hogy az események megszokott, békés folyása mellett a lakosság többsége ki van rekesztve a társadalmi és politikai részvételből.”

Az „állam-élősdí” megsemmisítése „a munka gazdasági felszabadításának” politikai előfeltételeként jött számításba, sőt az állam és a szabadság fogalma egymással diametrális ellentétben értelmeződött, mely ellentétet csak a forradalom oldhatja fel. Lenin e tekintetben is

Marxra hivatkozott, aki a szocialista programból a szocializmusra vonatkozóan az állam fogalmának törlését javasolta, és a közösség fogalmával való helyettesítését javasolta. Végül a kommuna szó honosodott meg.

Ennek a „közösségiségnek” (szocializmus) a megteremtése tekintendő a forradalom tartalmának és céljának. A forradalom tehát a bér munkások egyidejűleg gazdasági, szociális és politikai tette. Hogyan lehetne a forradalom puccs? Egymást kizáró fejlődésről van szó, hiszen a puccs az uralkodó osztályon belüli frakcióharc és leszámolás a hatalom megszerzéséért.

Az októberi forradalom, a hatalom megragadására irányuló minden erőfeszítés és konspirációs gyakorlat része volt magának a februárban elindult forradalmi folyamatnak, pontosabban annak egy eleme volt csupán. Ilyen értelemben a fegyveres felkelést, a terrort és az erőszakot nem lehet kiragadni az össz folyamatból, mint részt az egészből. Lenin évtizedekig bírálta a dekabristák vagy az orosz jakobinusok, vagy a terroristák néptől elszigetelt „akcionizmusát”, hangsúlyozva, hogy önmagában a konspirációra épülő „elitista” fegyveres felkelés eleve halálra van ítélve.

Lenin egész elemzéséből tehát kiviláglik, hogy semmi esélye sem lenne valamiféle puccsnak, amely pótolhatná a forradalmi tömegeket és azok nemzeti méretű felkelését, hiszen a puccs végső soron nem más, mint az uralkodó osztályon belüli konfliktus "rendezésére" szolgáló eszköz.

A forradalom puccsként való félremagyarázása igen régi áru a politika piacán. Már 1905-ben a moszkvai munkásfelkelés kapcsán körvonalazódott e felfogás. Lenin e kérdésben a már akkor is neves szociológust, Max Weberet igazította ki éppen az 1905-ös moszkvai

fegyveres felkelés "puccsista" értelmezése miatt: „A nyugat-európai burzsoázia, még a legszabadabb, még a köztársasági országok burzsoáziája is az „orosz szörnyűségekről” szóló képmutató frázisokat nagyszerűen össze tudja egyeztetni a leggyalázatosabb pénzüzetekkel, különösen a cárizmus pénzügyi támogatásával és Oroszországnak a tőkekivitel stb. útján történő imperialista kizsákmányolásával... A burzsoázia szívesen nevezi „mesterséges” dolognak a moszkvai felkelést és szeret gúnyt űzni belőle. A német úgynevezett „tudományos” irodalomban például Max Weber professzor Oroszország politikai fejlődéséről írt terjedelmes munkájában „puccsnak” nevezte a moszkvai felkelést. „Lenin csoportja – írja ez a „nagy tudományú” professzor úr – meg az eszerek egy része már hosszabb ideje *készítette elő* ezt az *esztelen* felkelést””.²

A rossz történészek a prezentisták, akik a jelent nem a történelem eredményeként tekintik, hanem visszavetítik a múltba. Trockij már a maga korában éppen az orosz forradalom történetével kapcsolatban hangsúlyozta: a forradalmak – egyébként ellentétben a puccsal –, "nem megrendelésre készülnek", hiába is igyekeznek utólag a történészek ennek ellenkezőjét bizonygatni. Tehát nem az az igazi kérdés, hogy a forradalom elkerülhető lett volna-e. Határozottan *nemmel* kell válaszolnunk. Az igazi kérdés az, hogy mely politikai erők, milyen formát, milyen irányt adtak a népmozgalmaknak. Ebben az értelemben senki sem jósolhatta meg a forradalom időpontját, Lenin sem, aki a forradalom vezető alakjává vált. Még 1916 végén is azt latolgatta, hogy egyáltalán megéli-e az orosz forradalom döntő ütközeteit. Mint mondotta: „Mi, öregek, talán nem érjük meg ennek a közelgő forradalomnak döntő ütközeteit...” Ez a kis intermezzo is mutatja, hogy a forradalom valóban

² LÖM 30. köt. 309.o.

nem „megrendelésre készült”, de utólag annyit tudni lehet, hogy a bolsevikok készültek fel legjobban arra, hogy intellektuális és politikai értelemben a forradalom fejlődési irányát végső soron meghatározzák.

Amikor a februári forradalom után Lenin szembefordult még bolsevik társaival is, hogy a szocialista forradalom stratégiáját, közvetlen aktualitását napirendre tűzze, megmutatkozott a történelemben az egyén kolosszális szerepe. A feladat „csak” annyi, hogy fel kell ismerni, hogy ilyen felkelés lehetősége évszázadonként csupán egyszer adódik. És annak megfelelően újra kell fegyverkezni, mint Trockij meg is jegyezte nem egy

Az októberi napokra a szovjetekben gyülekező jóval több mint 10 millió ember öntudatos szervezkedéséről beszélhetünk, de már 1917 nyarán is 9-10 millió tagja volt a szovjeteknek. A forradalmat ezek a háborúból kiábrándult, meggyötört embermilliók társadalmi önszerveződése, mindenekelőtt a különféle munkás-, katonai- és parasztszovjetek, katonai-forradalmi bizottságok, gyári-üzemi bizottságok, a szakmai és fegyveres önvédelmi szervezetek, mint a népi mozgósítás, a termelés, a földosztás és a hatalomgyakorlás laza struktúrái hajtották előre - rengeteg spontaneitással és találékonysággal. A szovjetek II. oroszországi kongresszusán elfogadott földdekrétum is ilyen típusú eredeti produktum volt. Egyszerre fejezte ki a parasztok földigényét és a társadalmi egyenlőség iránti vágyát. *A föld olyképpen lett a parasztoké, hogy előbb nacionalizálták a földet azzal a céllal, hogy ne lehessen adni-venni, vagyis kivonták a földet a piaci viszonyok, a magántőke-felhalmozás vonzásköréből, majd átadták a parasztbirtokosoknak: „azé a föld, aki megműveli”.* Hol vagyunk a gabona kényszerbeszolgáltatásának hadikommunista politikájától? Egyszerre távol és közel.

A "kommunizmus e kísértetei" viharos gyorsasággal félresöpörték a régi rendszer, a régi uralkodó osztályok szinte minden intézményét. A forradalom lázas napjaiban úgy tűnt a tömegeknek, hogy a kizsákmányolásmentes közösségi társadalom egy karnyújtásnyira van előttük: "ütött a tőkés magántulajdon végórája" (Marx). A jövő társadalmát a forradalmárok idegen szóval szocializmusnak nevezték. A szó gyorsabban terjedt, mint az internet korában. Ezek a népi szervezetek egyszerre a legmodernebb és a legarchaikusabb viszonyokból nőttek ki. A forradalom ebben a paraszti értelemben egyfajta visszatérés volt a tradícióhoz, nem véletlen, hogy milyen sokféle irányzat tudta a forradalmat magáévá tenni és a polgárháború frontjain megvédeni. A forradalom e rétegeit a "pugacsovscsina", a mindent elsöprő, anarchikus lázadás szellemisége hatotta át, amely összekapcsolódott az európai munkásmozgalom modern szervezeti jellegzetességeivel, szimbólumaival.

Megbukott-e az októberi forradalom?

Igen is, nem is. Megbukott, amennyiben Lenin *Állam és forradalom* c. művében körvonalazott „alulról szerveződő” öngazgatói társadalom (szocializmus-kommunizmus) nem valósult meg. Ehelyett végső soron az adott történelmi feltételek által meghatározott államszocializmus jött létre a maga bürokratikus struktúráival és hierarchiáival, elnyomó gépezetével. Az 1920-as évek végére szélesebb társadalmi körökben is világossá vált, hogy az októberi szocialista forradalom „megfagyott”, nevezzük is bárhogyan ezt a fordulatot. Mindennek ellenére az orosz forradalom mindenekelőtt az alsó társadalmi osztályok vágyait (társadalmi egyenlőség, az osztályok és általában a

kizsákmányolás megszüntetése stb) kiemelte az utópiák birodalmából sokfelé a világon: az analfabétizmus, a munkanélküliség valamint a szélsőséges társadalmi egyenlőtlenségek felszámolása, az ingyenes oktatás és egészségügy megteremtése, a nők kiszabadítása a középkori elnyomás világából stb. Egy történelmi időpillanatra megformálódott a konkrét lehetősége annak, hogy embermilliók elhiggyék, képesek lehetnek arra, hogy egy humanisztikusabb civilizációt hozzanak létre, amely nyitott az elnyomás nélküli társadalom megvalósítása, a társadalmi önszerveződés, a bér munka felszabadulása felé. Ám a kísérlet tudata – nemcsak negatív értelemben - velünk maradt.

A forradalom humanista alapértékei: a *szociális szabadság, társadalmi egyenlőség, szövetkezeti-közösségi gazdálkodás* - a Föld bármely pontján mai is megragadják az emberek fantáziáját és lelkét. Az októberi forradalom mint történelmi tapasztalat, mint emlékezet a világ *közösségi átalakításának módszertanaként* túlélte magának a(z) (állam)szocializmusnak mint gyakorlati kísérletnek a bukását. Az októberi forradalom egyetemes hatásában döntő impulzusokat adott az antifasiszta ellenállásnak, a nemzeti-felszabadító mozgalmaknak és általában az antikolonialista harcnak, amelynek igazi kifutását a nagy honvédő háborúban aratott győzelem alapozta meg. Mindez nem terelheti el figyelmünket a *forradalom után* nagy dilemmáiról, amelyet Lenin - Kljucsevszkij után szabadon - így fogalmazott meg: a barbár viszonyokat Nagy Péter is barbár eszközökkel söpörte ki. Az utókorra hagyott kérdést, azt hiszem, ma már így kell feltenni: lehetséges-e a barbár viszonyokat nem barbár eszközökkel kisöpörni? A választ nem tudom. Ám arról meg vagyok győződve, hogy strukturális értelemben az új forradalom objektív feltételei – eltérő formákban és érettségben ugyan – de folytonosan jelen vannak a világrendszer számos régiójában. És ez

nem feltétlenül optimista befejezés. Ugyanis az utópia szköllája és az ún. reálpolitika karübdisze között hajózva, mint tudjuk, csak egy dolog bizonyos: hajózni muszáj.

Krausz Tamás

